

Міністерство освіти і науки України
Харківський національний педагогічний університет
імені Г. С. Сковороди

Харківське історико-філологічне товариство

Український СВІТ

у наукових парадигмах

Збірник наукових праць

Випуск 4/2017

РЕДАКЦІЙНА КОЛЕГІЯ:

- **Маленко О. О.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
(головний редактор)
- **Голобородько К. Ю.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Дорошенко С. І.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Єрмоленко С. Я.**, д-р філол. наук, проф. (Київ)
- **Лисиченко Л. А.**, д-р філол. наук, проф. (Харків)
- **Кравець Л. В.**, д-р філол. наук, проф. (Київ)
- **Новиков А. О.**, д-р філол. наук, проф. (Глухів)
- **Борисов В. А.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Нестеренко Н. П.**, канд. пед. наук, доц. (Харків)
- **Терещенко В. М.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Умрихіна Л. В.**, канд. філол. наук, доц. (Харків)
- **Юр'єва К. А.**, д-р. пед. наук, проф. (Харків)

РЕЦЕНЗЕНТИ:

- **Нелюба А. М.**, д-р філол. наук, проф., Харківський національний університет імені В. Н. Каразіна.
- **Бибик С. П.**, д-р філол. наук, ст. науковий співробітник, Інститут української мови НАН України.

Ухвалила вчена рада Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди
(протокол № 9 від 31 жовтня 2017 року)

У 41 Український світ у наукових парадигмах : Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г. С. Сковороди. — Харків : ХІФТ, 2017. — Вип. 4. — 130, [2] с.

Свідоцтво про внесення суб'єкта видавничої справи до Державного реєстру видавців, виготівників і розповсюджувачів видавничої продукції ДК № 3281 від 18.09.2008.

Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди,
вул. Валентинівська, 2, м. Харків, Україна, 61168

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	3
------------------------	----------

ПОСТАТЬ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА В УКРАЇНСЬКОМУ СУСПІЛЬНО-ІСТОРИЧНОМУ ТА КУЛЬТУРНОМУ КОНТЕКСТАХ	5
--	----------

Світлана Єрмоленко

Від національно-культурної автономії до державності (Микола Костомаров і Михайло Грушевський про українську мову)	6
---	---

Олена Богдашина

Українська ідея в поглядах М.І. Костомарова (1857–1885 рр.)	11
---	----

Анатолій Новиков

Свободолюбство українців у драматургічній творчості Миколи Костомарова	16
--	----

Лариса Кравець

Метафора і символ як мовні форми вираження культурної етноспецифіки: від ідей М. Костомарова до сучасників	21
--	----

Олена Маленко

Воля/свобода в аксіологічній системі Миколи Костомарова: поетична версія романтичного ідеалу	27
--	----

Інна Приходько

Художня спадщина Миколи Костомарова (1817–1885) в інтегрованому вивченні історії та літератури	34
--	----

Ангеліна Ганжа

«Культурна амплітуда українського слова» в рецепції Миколи Костомарова	43
--	----

Ірина Богданова

Простір як романтичний образ у поетичній картині Миколи Костомарова	48
---	----

Тетяна Лисиченко

Микола Костомаров й історико-філологічні традиції Харківського університету	53
---	----

Лілія ПетроваОзель

Лексико-семантична типологія промислів і ремесел у художньому дискурсі Миколи Костомарова	58
---	----

Наталя Нестеренко

Фольклор у світоглядній рецепції Миколи Костомарова	68
---	----

Аліна Гріччина

3 історії виникнення деяких міських топонімів: Харків очима Миколи Костомарова ...	73
--	----

свідомості ставлення до української мови як до мужиччої, як до низького стилю порівняно з панською, висококультурною іншою мовою? Чи відбулося мовне розкріпачення українців? На ці риторичні питання не можуть дати переконливих висновків жодні соціологічні опитування. Бо конкуренція мов починається насамперед із кількісної і якісної переваги наукових і культурних продуктів, створених цими мовами.

ЛІТЕРАТУРА

1. Ващенко В. Лекції з української історичної науки другої половини XIX — початку XX століття (М. І. Костомаров, В. Б. Антонович, М. С. Грушевський) : Навч. посібник. Донецьк : ДДУ, 1998.
2. Великий українець : Матеріали з життя та діяльності М. С. Грушевського. К. : Веселка, 1992.
3. Гончар О. Микола Костомаров : постать історика на тлі епохи. К. : Інститут історії України НАН України, 2017.
4. Грушевський М. С. Освобождение Росії и украинській вопросъ. СПб., 1907.
5. Грушевський М. С. Спомини. Київ. 1988. № 9.
6. Костомаров М. І. Слов'янська міфологія. К. : Либідь, 1994.
7. Пономаренко А. Ю. Проблеми української мови та рідномовної освіти в рецепції Миколи Костомарова. Кононенко П. П., Кононенко Т. П., Пономаренко А. Ю. Творець «Книги буття українського народу». К. : НДІУ, 2007.
8. Русанівський В. М. У слові — вічність : (Мова творів Т. Г. Шевченка). К. : Наукова думка, 2002.
9. Синица І. А. Языковая личность ученого-гуманитария XIX века. К., 2006.
10. Скрипник Г. Наукова та мистецька спадщина другої половини XIX століття у контексті культурно-національного відродження (замість передмови). Українське мистецтвознавство: матеріали, дослідження, рецензії. Збірник наукових праць. Вип. 7. К., 2007.
11. Яневський Д. Проект «Україна». Загублена історія втраченої держави. Харків : Фоліо, 2017.

УДК 929 Костомаров 185/188

Олена Богдашина, Харківський національний педагогічний університет імені Г. С. Сковороди

УКРАЇНЬКА ІДЕЯ В ПОГЛЯДАХ М. І. КОСТОМАРОВА (1857–1885 рр.)

У статті розглянуто умови й канали поширення української національної ідеї вченим у суспільстві. Особливу увагу приділено ролі історика в сприйнятті його студентами ідей українофільства під час навчального процесу й позааудиторного спілкування та (як наслідок) залучення М. І. Костомаровим молоді до громадсько-політичної роботи.

Ключові слова: українська національна ідея, Санкт-Петербурзький університет, романтизм, М. І. Костомаров.

В статье рассмотрены условия и каналы распространения украинской национальной идеи ученым в обществе. Особое внимание уделено роли историка в восприятии его студентами идей украинофильства во время учебного процесса и внеаудиторного общения и (как следствие) привлечения Н. И. Костомаровым молодежи к общественно-политической работе.

Ключевые слова: украинская национальная идея, Санкт-Петербургский университет, романтизм.

In the article examined the conditions and channels for the spreading of the Ukrainian national idea by scientist in society and shows the specifics of the treatment by an outstanding historian. Particular attention is paid to the role of the historian in the perception of his students of the ideas of Ukrainophilism during the educational process and non-audience communication and as a consequence of attracting of youth to social and political work by M. I. Kostomarov.

Key words: *Ukrainian national idea, Saint Petersburg University, romanticism, M. I. Kostomarov.*

Одним з ідеологів і керівників українського руху 40-х — 80-х рр. XIX ст. у Російській імперії був М. І. Костомаров. Ще сучасники високо поцінували роль видатного історика у творенні та розповсюдженні української національної ідеї, зокрема М. С. Грушевський називав М. І. Костомарова ідеологом українського відродження і визволення [6: 3]. Радянськими дослідниками українські переконання та активна громадсько-політична діяльність організатора Кирило-Мефодіївського братства й одного з активних діячів Петербурзької громади оцінювалися здебільшого негативно [наприклад: 20].

У численних новітніх дослідженнях, присвячених історії українського руху та його ідеології, завжди згадується М. І. Костомаров як керівник й ідеолог цього руху [наприклад: 10: 5]. Т. Г. Таїрова-Яковлева довела помилковість оцінки М. І. Костомарова як буржуазного націоналіста й російського історика [19]. Проте не всі важливі факти з життя історика, пов'язані з формуванням та розповсюдженням ученим української національної ідеї, дістали належне висвітлення в науковій літературі.

Мета поданої статті — узагальнити відомі біоісторіографічні факти для оцінки ролі М. І. Костомарова у творенні та розповсюдженні української національної ідеї в Російській імперії в 1857–1885 рр. (від переїзду до Санкт-Петербурга і до смерті вченого в столиці).

Ми зосередимося не на впливі літературних і наукових праць М. І. Костомарова на поширення української національної ідеї в Російській імперії (більш детально це зробили Я. В. Козачок, Ю. А. Пінчук, О. Т. Гончар, Д. Сондерс [4–5; 10; 16–18] та ін.), а на ролі його громадської, педагогічної та науково-організаційної роботи для українського національного руху в цілому.

На початку статті хотілося б зробити ряд застережень. Перша пересторога стосується термінів. Поняття «Україна» та «український» у XIX ст. менше використовувалося, ніж слова «Малоросія», «малоросійський», «південно-руський». М. І. Костомаров у своїх наукових та публіцистичних працях, лекціях використовував усі ці терміни.

Під терміном «українофільство» ми розуміємо насамперед суспільно-політичний рух та ідеологію 1860-х — 1890-х років, які висували переважно культурно-просвітницькі, а не політичні завдання. Лідер руху М. І. Костомаров подав більш звужену трактовку, бо ототожнював українофільство «з прагненням деяких малоросів писати на своєму рідному нарідччї і разом з тим вивчати багату скарбницю народної поезії» [11: 281].

Цікаво, що інший лідер руху В. Б. Антонович подав більш об'ємне та правильне визначення. Він називав українофілами «тих уродженців Південно-руського краю, які настільки знайомі зі своєю батьківщиною, що встигли констатувати відмінні риси її народонаселення, настільки розвинуті, що викласти можуть і літературно свої переконання, настільки люблять свою батьківщину і бажають її розвитку й успішності, що вважали б справою гріховною замовчувати

її особливості і потреби, які з цих особливостей випливають, настільки не виключно зациклені на турботі про особисту кар'єру й добробут, що в міру можливості, у законних рамках готові відстоювати свої переконання, незважаючи на пересуди, які зазвичай зустрічають їх думки, і на наслідки цих пересудів» [1: 144].

Запропоновані Р. П. Магочієм, В. Г. Сарбеєм, І. Б. Гиричем різноманітні періодизації українського національного руху переконують нас у неусталеності оцінок й у сучасній історіографії. Так, Я. В. Верменич характеризує 60-ті — першу половину 70-х рр. XIX ст. як перехід від лояльного до влади малоросійства до українофільства («зрощення академічного культурництва з громадівським рухом»), а пізніший час як радикалізацію й політизацію українського національного руху [3: 106–108]. Сучасні дослідники вважають, що найбільш ефективно розробкою і пропагандою української ідеї займалася різночинна інтелігенція, у першу чергу науковці та письменники. В уявленні більшості речників української ідеї XIX ст. селянство після «зради» елітою (тобто козацькою старшиною у XVIII ст.) було носієм національних цінностей, зокрема й гарантом збереження культури та мови українців.

Наступне застереження. Ми далекі від трактовки педагогічної та науково-організаційної роботи й творчості М. І. Костомарова (як й інших відомих учених з проукраїнськими переконаннями) лише як розробки та поширення української національної ідеї. Часом останнє було побічним результатом його діяльності.

Потрібно також враховувати цензуру й авторську самоцензуру, вимушене «подвійне» життя чільника українського національного руху, який, незважаючи на арешт та заслання, зробив типову для держслужбовця кар'єру.

Надруковані в часописах Російської імперії та окремими виданнями наукові праці М. І. Костомарова більш помірковані й ніж думки, викладені в неофіційних бесідах чи приватному листуванні вченого. Цю відмінність у публічному та приватному житті М. І. Костомарова яскраво демонструють его-джерела та його (без зазначення прізвища) стаття «Україна» в «Колоколі» О. І. Герцена (січень 1860 р.). До того ж тексти його лекцій, які він читав у Санкт-Петербурзькому університеті, майже вкладаються в річище офіційної загальноросійської історіографії. У них спроби розглядати українську («південно-руську», «малоруську») історію окремо від загальноросійської (східнослов'янської) є обережними, подекуди завуальованими.

Не варто критикувати М. І. Костомарова за цю відмінність у публічному та приватному житті. За декілька днів до свого весілля Микола Іванович був заарештований як організатор Кирило-Мефодіївського братства, перебував у Петропавлівській фортеці, а потім був засланий. Після звільнення та переїзду до Санкт-Петербурга вчений неодноразово допитувався в поліції щодо знайомств з революціонерами. Його викликали на «душевні» бесіди з петербурзьким генерал-губернатором, університетським начальством. Мабуть, він розумів, що серед його студентів були донощики охоронного відділення.

Після заслання у 1857 р. історик переїхав до Санкт-Петербурга, де з 1859 р. став викладати в столичному університеті. Відомо, що особливо з 30-х рр. XIX ст. (теорія офіційної народності міністра народної освіти С. С. Уварова) в усіх навчальних закладах історія українського народу розглядалася як «обласна» історія російського народу. Тому у своїй публічній діяльності Микола Іванович був вкрай обережний. Правда, через студентські «заворушення» (протест через заслання професора П. В. Павлова) у березні 1862 р, скандал з виходом статей «Иван Сусанин» та «Дмитрий Донской» 44-річний М. І. Костомаров написав заяву про відставку з посади професора Санкт-Петербурзького університету.

Надалі М. І. Костомаров не займався педагогічною, а лише громадською і науковою роботою. Весь цей час він брав участь у роботі різних громадських та наукових організацій, у видавничих проєктах тощо. О. Т. Гончар виділяє такі напрями громадського життя історика в Петербурзі: співпраця з «Основою», плідна діяльність у Петербурзькій громаді, зокрема участь у відкритті недільних шкіл, зборі коштів на україномовні видання, «обговорення в засобах масової інформації українського лінгвістичного та освітнього питань» [5: 10–11]. Додамо ще, що Микола Іванович був упорядником посмертного видання «Кобзаря» (1867 р.).

Проблема початкової освіти українською мовою в цей час стала одним із головних предметів уваги М. І. Костомарова. Так, у листі від 26 лютого 1863 р. до Харківської громади він писав: «Народна освіта — то всьому голова. Навчитись народ по-своєму читати, смак до читання візьме, почне з його очей полуда спадати, тоді і сила набереться, і літературу сам створить собі» [8: 71]. Крім того припиниться «вікова колотнеча руського світу з польським», бо «навчитись народ шанувати звичаї один одного» [8: 71].

У листі до О. Я. Кониського (грудень 1862 р.) історик назвав «сварки за правопис» «педантством та школярством», яке «не тільки жодної користі не принесе, але ще й народній нашій справі у великій справі стане» [8: 74]. На переконання М. І. Костомарова, важливіше побільше надрукувати літератури для простого народу: «Складаймося по копійчині, громада — поспільство, маємо творити та будувати» [8: 74]. Цю ж думку він практично повторив у листі до В. С. Гнилоширова від 30 грудня 1862 р. Повідомляючи про арешти українофілів, М. І. Костомаров просить охтирського вчителя прискорити розповсюдження книг: «Коли матимете случай зібрати що-небудь, пришліть швидше, то треба, щоб хто взяв на себе в кожнім уїзді продавати книжки між народом. Коли б то грошей більше, тоді б пішло діло й книжки б надрукували й школи завелись би, й народність наша піднеслась і вже не пропала. Діло велике: приложіть руки і розум, і серце, в сім бо наша надія» [8: 69]. Він жалкував щодо відсутності коштів для видання газети замість закритої «Основи», наголошуючи на байдужості «заможних і великих» українців до видавничої справи [8: 69].

За підрахунками О. Т. Гончар, М. І. Костомаров зібрав близько 4000 рублів на друк україномовних книг, з яких 1300 витрачено на видання «Оповідань з Святого Письма» і посібника «Арифметика або Щотниця» О. Я. Кониського. Невитрачені кошти історик перевів у цінні папери Херсонського земського банку на типографські розходи в майбутньому [4: 119]. За іншими даними, він ці гроші передав Петербурзькій Академії наук як премію для видання чотиритомного українського словника, яке було здійснено лише в 1907–1909 рр. Б. Д. Грінченком [8: 72; 11: 266].

У 1860 р. М. І. Костомаров писав про очікування українофілів від імперського уряду: «Ми бажали б понад усе, щоб уряд не тільки не перешкоджав нам, українцям, розвивати свою мову, але зробив би цій справі сприяння і зробив тепер же розпорядження, щоб у школах, які <...> будуть заведені для нашого народу, предмети викладалися рідною мовою, їм зрозумілою, а не офіційно-великоросійською» [13: 502]. Учений у 1863 р. на прийомі у П. О. Валуєва піднімав питання про пом'якшення урядової цензурної політики щодо своїх статей, у яких полемізував з «Московскими ведомостями» [13: 266]. У той же час М. І. Костомаров пов'язував зменшення в майбутньому використання української мови та культури не лише з урядовою русифікацією, а й з загальною в результаті індустріалізації модернізацією суспільства: «Українські народні особливості, такі дорогі нашому серцеві, доховаються тільки до того часу, поки залізниці, телеграф та інші здобутки цивілізації не пройдуть у всі закутки нашої рідної землі» [14: 67–68].

Виступи з доповідями й друк українознавчих публікацій у часописах та виданнях наукових товариств також сприяли розповсюдженню української ідеї. М. І. Костомаров неодноразово в пресі негативно оцінював урядову русифікацію, вважаючи її головною перешкодою розвитку української культури, науки та освіти. Учений у дискусії з М. Ф. Де-Пуле наголошував, що українська мова потрібна не лише для простого народу, а й для інтелігенції, яка «досліджує та вивчає історію, духовний та матеріальний побут малоруського племені» [11: 300].

Більш того — М. І. Костомаров вважав, що вивчення української мови та отримання рідною мовою початкової освіти — запорука вивчення й російської мови [11: 282]. Він попереджував про шкідливість урядових обмежень публічного використання української мови: «Усі заходи обмежити свободу малоруського слова та будь-яке недоброзичливе ставлення до малоруської народності, що виявляється в недопущення викладання в сільських школах малоросійською, проповіді в церквах, постанови в театрах малоросійських п'єс не завдає нічого, окрім шкоди» [11: 280]. У статті «Мысли южнорусса. О преподавании на южнорусском языке» (1862 р.) М. І. Костомаров виступав за викладання, писання різних творів, поширення наукових знань українською мовою [11: 137–138].

У статті «Мое украинофильство в „Кудеяре”» (1875 р.) історик відкидав усі звинувачення щодо антиросійської діяльності: «Усі звинувачення — ніби в моїй хроніці я мав намір чорнити великоросів — не мають жодної підстави і виявляються чистим наклепом» [11: 251]. Не лише в статтях, а й приватних розмовах зі студентами та колегами М. І. Костомаров заперечував сепаратизм у діяльності українофілів [11: 280]. Він критикував російських публіцистів за нерозуміння завдань українського руху, інспірованого немовби поляками [11: 276–277; 15: 144–145]. Невипадково М. Ф. Де-Пуле назвав М. І. Костомарова «Дон-Кіхотом українофільства», бо Микола Іванович публічно захищав ідеї та представників українського руху постійно та емоційно [7: 854].

Лист М. І. Костомарова до О. О. Котляревського початку 1860-х рр. свідчить про його спроби спрямувати науковців на обґрунтування окремішності від російської та польської мов української мови. У ньому Микола Іванович пропонує О. О. Котляревському написати «велику, наукову, філологічну статтю, де показати, що південно-руське наріччя є самобутньою мовою, а не неорганічною сумішню російської з польською. Це необхідно, від цього залежить наша справа» [9: 70].

Отже, одним з найбільш активних ідеологів та пропагандистів української національної ідеї був науковець та громадський діяч М. І. Костомаров. У складних суспільно-політичних умовах урядових гонінь на українство професор зумів знайти ефективні канали поширення української ідеї. Неоціненна роль М. І. Костомарова в сприйнятті його студентами ідей українофільства під час навчального процесу та позааудиторного спілкування, у різних формах науково-організаційної та громадсько-політичної роботи.

ЛІТЕРАТУРА

1. Антонович В. Б. Моя сповідь. Вибрані історичні та публіцистичні твори. К. : Либідь, 1995.
2. Валуев П. А. Дневник. М. : Изд-во АН СССР, 1961. Т. 1.
3. Верменич Я. Конструювання української ідентичності : національні й регіональні проекти другої половини ХІХ — початку ХХ ст. К. : Ін-т історії України, 2016.
4. Гончар О. Українофільська діяльність Миколи Костомарова 1863–1885 рр. у дзеркалі його епістолярної спадщини. *Історіографічні дослідження в Україні*. К., 2014. Вип. 24. С. 116–145.

5. Гончар О. Микола Костомаров : постать історика на тлі епохи. К. : Інститут історії України, 2017.
6. Грушевський М.С. М. Костомаров і новітня Україна. *Україна*. 1925. № 3. С. 3–20.
7. Де-Пуле М.Ф. К вопросу об украинофильстве. *Русский вестник*. 1882. Т. 157, кн. 2. С. 846–870.
8. З листування Костомарова. *Україна*. 1925. № 3. С. 69–78.
9. Кілька записок М. І. Костомарова з 1859–1870 років. *Україна*. 1929. № 10–11. С. 70–73.
10. Козачок Я.В. Українська ідея : з вузької стежки на широку дорогу (художня і науково-публіцистична творчість Миколи Костомарова). К. : Нац. авіац. ун-т, 2004.
11. Костомаров М.І. Науково-публіцистичні і полемічні писання Костомарова. К. : ДВУ, 1928.
12. Костомаров Н. Автобіографія. Бунт Стеньки Разина. К. : Наук. думка, 1992.
13. Костомаров Н. Україна. (Письмо к издателю «Колокола») [Колокол. Прибавочные листы к «Полярной Звезде». Лист 61. 15 января 1860 г.]. «Колокол» — газета А.И. Герцена и Н.П. Огарева. Вольная русская типография. 1857–1867. Лондон ; Женева. Факсим. изд. М. : Изд-во АН СССР, 1962. Вып. 3 : 1860. С. 491–748.
14. Менциц В. Костомаров в петербурзькій громаді 1860-х рр. *Україна*. 1925. Кн. 3. С. 66–68.
15. Неслуховский Ф. Из моих воспоминаний. *Исторический вестник*. 1890. № 4. С. 116–154.
16. Пінчук Ю. Відображення елементів української національної ідеї в науковій творчості М. І. Костомарова. *Український історичний журнал*. 2007. № 2. С. 78–88.
17. Пінчук Ю.А. Історичні студії Миколи Костомарова як фактор формування самоусвідомлення української нації. К. : Вид. Ін-ту історії, 2009.
18. Сондерс Д. Микола Костомаров і творення української етнічної ідентичності. *Київська старовина*. 2001. № 5. С. 21–33.
19. Таирова-Яковлева Т.Г. Николай Костомаров как украинский националист или возвращаясь к терминологии. *Электронный научно-образовательный журнал «История»*. М., 2011. Выпуск 7 [Электронный ресурс]. Доступ для зарегистрированных пользователей. URL : <http://mes.igh.ru/с207987840000165-0-2> (дата обращения : 09.07.2014)].
20. Шабліовський Є. Микола Костомаров і Україна. *Жовтень*. К., 1967. № 4. С. 123–138.
21. *Енциклопедія життя і творчества Н. І. Костомарова (1817–1885)*. К. : Ін-т історії України ; Донецьк : Юго-Восток, 2001.

УДК 821.161.2–2.09 «18» Костомаров

Анатолій Новиков, Глухівський національний педагогічний університет імені Олександра Довженка

СВОБОДОЛЮБСТВО УКРАЇНЦІВ У ДРАМАТУРГІЧНІЙ ТВОРЧОСТІ МИКОЛИ КОСТОМАРОВА

У статті проаналізовано драматургічну творчість Миколи Костомарова, у більшості п'єс якого порушується тема трагічної української історії. Йдеться, зокрема, про такі п'єси, як «Сава Чалий», «Переяславська ніч», «Українські сцени із 1649 року», присвячені національно-визвольним змаганням середини XVII століття. Наголошується на непересічному значенні творчості видатного письменника й історика для розвитку українського духовного життя.

Ключові слова: українське козацтво, поляки, свободолюбство, повстання, православ'я, католицизм, Богдан Хмельницький.